

Examining the features and characteristics of Purgatory and the facts surrounding this abode of existence from the perspective of the Qur'an and hadiths

Hoseyn Tayebikhah ¹, Seyed Hessamoddin Hosseini ^{2}, Zeynab Darvishi ³*

Abstract: The purpose of the current research was to investigate the characteristics and features of purgatory and the facts surrounding this abode of existence from the perspective of the Qur'an and hadiths. One of the most important religious teachings is the life of Barzakhi or the world after death and the stages related to it. From the point of view of religion, death is not the end of life, but the beginning of the most important events and events. Based on this, examining the world of purgatory and proving it in terms of reason, proof, verses and traditions are worthy of careful consideration. How to live in purgatory and the stages after it are among the issues that have always occupied the human mind. Some verses of the Quran clearly shows the existence of the world of purgatory and its characteristics, as the eternal life of the martyrs of God's way and their rewards is a clear proof of the world of purgatory and the blessings of purgatory. Also, there are many narrations, some of which are claimed to be frequent - about the world of purgatory and the quality of life in it, and reports about the conditions of divine saints, pious and sinful people, and the extent and quality of their relationship with the world and the stages of the world of purgatory.

Keywords: The world of purgatory, the life of purgatory, the blessings of purgatory, the torment of purgatory, intercession in purgatory, the world of purgatory

Submitted: 2024/10/29

Received in revised form: 2025/2/5

Accepted: 2025/4/30

Published online: 2025/9/6

1. PhD student, Department of Quran and Hadith Sciences, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran. tayebikhah@gmail.com
2. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran. (**Corresponding Author**). shesamhoseini@yahoo.com
3. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran. darvishi@gmail.com

بررسی خصوصیات و ویژگی‌های برزخ و حقایق پیرامون این منزل هستی از دیدگاه قرآن و روایات

حسین طیبی خواه^۱، سید حسام الدین حسینی^۲، زینب درویشی^۳

چکیده: هدف از پژوهش حاضر، بررسی خصوصیات و ویژگی‌های برزخ و حقایق پیرامون این منزل هستی از دیدگاه قرآن و روایات بود. یکی از مهمترین آموزه‌های دینی حیات برزخی یا جهان پس از مرگ و مراحل مربوط به آن است. از دیدگاه دین، مرگ پایان زندگی نیست بلکه آغاز مهمترین حوادث و رویدادهاست بر این اساس بررسی عالم برزخ و اثبات آن از نظر عقل و برهان و آیات و روایات در خور دقت و تأمل است. چگونگی حیات برزخی و مراحل پس از آن از جمله مسائلی است که همواره ذهن انسان را به خود مشغول ساخته است. برخی از آیات قرآن به روشنی بیانگر وجود عالم برزخ و ویژگیهای آن است چنان که حیات جاویدان شهیدان راه خدا و پاداشهای آنان گواه روشنی بر عالم برزخ و نعمتهای برزخی است. همچنین رولیات فراوانی که در برخی از آنها ادعای تواتر شده است - درباره عالم برزخ و کیفیت زندگی در آن و گزارشهای مربوط به احوال اولیای الهی و انسانهای متقی و گنهکار و میزان و کیفیت رابطه آنها با دنیا و مراحل عالم برزخ در منابع فریقین آمده است.

واژگان کلیدی: عالم برزخ حیات برزخی نعمتهای برزخی عذاب برزخی شفاعت در برزخ

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۱۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۸/۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۶/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۲/۱۰

۱. دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران،
tayebikhah@gmail.com
۲. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران (نویسنده مسئول)،
shesamhoseini@yahoo.com
۳. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران،
darvishi@gmail.com

مقدمه

بی شک، یک از آموزه‌های دینی فلسفی مهم و بنیادی که نقش بسزایی در معنا بخشیدن به زندگی انسان و رهایی-او از احساس پوچی و استوار ساختن پایه‌های اخلاق دارد، زندگی پس از مرگ است که همواره در طول تاریخ، برای اندیشمندان چالش برانگیز بوده و با وجود قدمت بسیار، هنوز غبار کهنگی بر آن ننشسته است.

حیات برزخی یا جهان پس از مرگ و مراحل مختلف آن از مهمترین آموزه‌های دینی است که بدون راهنمایی و حی مسائل آن برای انسان غیر قابل دسترسی است و اندیشه انسان به بسیاری از مسائل آن راه ندارد از این رو حیات پس از مرگ از مشکل ترین مسائل بشری در طول تاریخ است و بشر از دیرزمان تلاش کرده تا سرنوشت پس از مرگ خویش را دریابد و پاسخی روشن به حس کنجکاو خود از فرجام کار جهان بدهد و همواره این سؤال مطرح بوده است که آیا با مرگ شعله زندگی انسان برای همیشه خاموش میشود و یا با مرگ حیات دیگری که باشکوه تر از حیات دنیوی است، آغاز میگردد؟

فیلسوفان و متفکران غیردینی در این باره پاسخ قانع کننده ای به انسان نداده اند؛

چراکه فکر آنها از عالم ماده فراتر نمیرود و راهی به جهان پس از مرگ ندارد. اما فیلسوفان الهی به کمک وحی بهترین پاسخ را به پرسشهای انسانها داده اند که وجدان، عقل و منطق آن را تأیید میکند از دیدگاه دین مرگ پایان زندگی بشر نیست بلکه آغاز مهمترین حوادث و رویدادهاست که نخستین مرحله آن زندگی برزخی است.

مفهوم شناسی برزخ

برزخ از نظر لغوی به معنای حائل و فاصله میان دو چیز است و به هر آنچه که میان دو چیز یا دو مرحله قرار گیرد، گویند (ابن، فارس ۱۴۰۴: ۱/ ذیل مدخل (برزخ و در اصطلاح مفسران و متکلمان عمدتاً به معنای فاصله میان دنیا و آخرت به کار میرود. (طوسی، ۱۳۸۳: ۴/ ۳۹۴).

واژه برزخ در قرآن مجید سه بار به کار رفته است. مقصود از برزخ در دو آیه همان معنای لغوی است؛ یکی در آیه شریفه «بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ»، الرحمن / ۲۰) و دیگر در آیه شریفه «وَهُوَ الَّذِي مَرَجَ الْبُحْرَيْنِ هَذَا عَذَبٌ فُرَاتٌ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخًا»؛ (فرقان / ۵۳) در این دو آیه برزخ به معنای حاجب و حائلی است که در دریا بین آب شیرین و شور قرار دارد و از مخلوط شدن آن دو جلوگیری می

کند.

اما برزخ در آیه «حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ * لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِنْ وَرَائِهِم بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ» (مؤمنون ۹۹ - ۱۰۰) به معنای جهان غیبی و به عنوان یکی از منازل و مراحل پس از مرگ به کار رفته است. براساس این آیه شریفه و روایات بسیار که واژه برزخ در آن استعمال شده است، به جهان پس از مرگ تا برپایی روز قیامت جهان برزخ میگویند.

برزخ در آیات

افزون بر آیات ۹۹ و ۱۰۰ سوره مؤمنون آیات متعددی وجود دارد که به صراحت یا اشاره از عالم برزخ سخن به میان آورده است. در اینجا به ذکر چند آیه که برخی بیانگر پاداش صالحان در عالم برزخ و برخی بازگوکننده عذاب صالحان در این عالم است، میپردازیم:

الف) آیات ۱۶۹ و ۱۷۰ سوره آل عمران:

وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ * فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ.

ای پیامبر هرگز گمان مبر آنها که در راه خدا کشته شدند مرده اند، بلکه زنده

هستند و در نزد پروردگارشان روزی داده میشوند آنها به آنچه خداوند از فضل خود داده است خشنودند و نسبت به کسانی که به آنها ملحق نشده اند نیز بشارت میدهند که هیچ ترس و اندوهی بر آنها نیست.

در این آیه به نعمتها و الطاف خداوند نسبت به شهدا و خشنودی و شادمانی آنان از الطاف الهی و به زندگی به دور از اندوه آنان در عالم پس از مرگ اشاره شده است. (نظیر این آیه در سوره بقره آیه ۱۵۴ است).

ب) آیات ۲۶ و ۲۷ سوره یس:

قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ * بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ.

(مؤمن آل فرعون حبیب نجار وقتی که به دست ستمگران به شهادت رسید از طرف خداوند به او گفته شد وارد بهشت شو او گفت: ای کاش قوم من می دانستند که پروردگارم مرا آمرزیده و از گرامی داشتگان قرار داده است.

ج) آیات ۴۶ و ۴۷ سوره مؤمن:

وَحَاقَ بِآلِ فِرْعَوْنَ سُوءُ الْعَذَابِ النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ.

به فرعونیان عذاب سخت نازل گردید همان آتش که هر صبح و شام بر آن عرضه میشوند و روزی که قیامت برپا میگردد دستور داده میشود آل فرعون را در سخت

ترین عذابها وارد کنید.

این آیه از دو جهت دلیل بر حیات برزخی است:

یک) اینکه در این آیه از آتشی سخن به میان آمده که هر صبح و شام بر آل فرعون عرضه میشود و این همان عذاب برزخی است چراکه وجود صبح و شام از ویژگیهای عالم دنیوی و برزخی، و در عالم قیامت چنین چیزی وجود ندارد.

دو) دیگر اینکه این آیه از وجود عذاب قیامت خبر داده است و اینکه آل فرعون به شدیدترین عذاب گرفتار خواهند شد.

د) آیه ۱۱ سوره مؤمن:

قَالُوا رَبَّنَا آمَنَّا أَنتَئِنَّا أَفْعَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ.

آنها می گویند خدایا ما را دوبار میراندی و دوبار زنده کردی، هم اکنون به گناهان خود اعتراف داریم آیا راهی برای خروج از (دوزخ) وجود دارد؟

این آیه گفتار کافران در قیامت است روشن است که تصور دوبار مرگ و دوبار حیات بدون تصور وجود عالم برزخ بی معناست. این دوبار مردن و دوبار زنده شدن بدین صورت است: مردن در دنیا زنده شدن در برزخ مردن در برزخ و زنده شدن در قیامت.

این آیات هر کدام به گونه ای از قرار

گرفتن انسان پس از مرگ در عالمی دیگر حکایت میکند که در آنجا از نعمت و عذاب الهی برخوردار است و این نشان از حیات و زندگی در آن عالم دارد.

ه) آیه ۱۰ سوره منافقون

وَأَنْفِقُوا مِنْ مَا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمْ أَحَدُكُمُ الْمَوْتُ فَيَقُولَ رَبِّ لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ، فَأَصْدَقَ وَكُنُ مِنَ الصَّالِحِينَ.

از آنچه به شما روزی داده ایم اتفاق، کنید قبل از آن که مرگ یکی از شما فرا رسد و بگوید پروردگارا چرا مرگ مرا مدت کمی به تأخیر نینداختی تا صدقه دهم و انفاق کنم و از صالحان باشم.

این آیه نیز به این نکته اشاره دارد که عالم برزخ عالمی پس از مرگ و پیش از قیامت است که گنهکاران در آن درخواست و آرزوی بازگشت و جبران کاستیها در دین میکنند اما به آنها پاسخ داده میشود که هیچ بازگشتی در کار نیست نیز بنگرید به مؤمنون / ۱۰۰) افزون بر این در آیات متعددی از قرآن از مرگ تعبیر به توفی» (قبض و دریافت روح، نه مرگ شده است) مثلاً در آیه ۴۲ سوره زمر چنین آمده است: «اللّٰهُ يَتَوَفَّى الْإِنْسَانَ حِينَ مَوْتِهِ...؛ خداوند ارواح را هنگام مرگ قبض و دریافت میکند».

این تعبیر نیز بیانگر زنده بودن روح

انسان پس از مرگ جسم اوست. همچنین در آیه ۲۵ سوره نوح آمده است:

مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ أُغْرِقُوا فَأُدْخِلُوا نَارًا فَلَمْ يَجِدُوا لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْصَارًا.

سرانجام همه آنها قوم) گنهکار نوحه به خاطر گناهانشان غرق شدند و در آتش دوزخ وارد شدند و جز خدا یاورانی برای خود نیافتند.

از این آیه استفاده میشود که قوم گنهکار نوحه پس از غرق شدن، بلافاصله وارد آتش دوزخ شده اند و از آنجا که هنوز روز قیامت برپا نشده است مقصود از این دوزخ همان دوزخ عالم برزخ است.

(و) آیات حکایت گر گفت و شنود ملائکه و انسانها

از دیگر دلایل وجود عالم برزخ آیاتی است که بیانگر یک سلسله گفت و شنودها میان ملائکه و انسانهای نیکوکار و بدکار است در این آیات فرشتگان پس از این گفتگوها خطاب به انسانهای صالح و نیکوکار میگویند از نعمتهای الهی بهره ببرید. از این رو آنها را در انتظار رسیدن قیامت نمی. گذارند دو آیه زیر میتواند شاهی بر این گفتار باشد یک آیه ۳۲ سوره نحل:

الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ يَقُولُونَ سَلَامٌ عَلَيْكُمُ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ
کسانی که ملائکه آنها را در حالی که

پاکیزه هستند تحویل می گیرند به آنان میگویند درود بر شما همانا به موجب کردارهای شایسته خود داخل بهشت شوید.

با توجه به آیات دیگری در قرآن که بهشت و جهنم را برای قیامت میداند و ورود به آن پس از برپایی قیامت محقق خواهد شد میتوان فهمید که بهشت یاد شده در آیه فوق بهشت برزخی است که انسانهای پاک و نالوده به محض مردن به آن وارد میشوند و از نعمتهای بیکران آن بهره میبرند.

دو: آیات ۲۶ و ۲۷ سوره یس

قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ
* بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ.

پس از مرگ به او گفته شد داخل بهشت شو و او گفت ای کاش قوم من که سخن مرا نشنیدند اکنون میدانستند که چگونه پروردگارم مرا آمرزید و مرا از گرامی داشتگان قرار داد.

همان طور که قبلاً گذشت این آیه سخن مؤمن آل فرعون است که پس از مرگ آرزو میکند که کاش قوم او بودند و جایگاهش را میدیدند با دقت در این آیه در می یابیم که این آرزو فقط با حیات برزخی سازگار است که قوم او هنوز در این دنیا

و روایات مربوط به عالم برزخ بسیار است که در اینجا به برخی از آنها اشاره می کنیم نخست به روایاتی در ذیل چند آیه قرآن میپردازیم که میتواند بیان کننده حالات مختلف و چگونگی زندگی در عالم برزخ باشد.

(الف) روایات ذیل آیات

یک. آیه ۲۷ سوره ابراهیم:

يَتَّبِعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِأَقْوَلِ النَّبَاتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ.

خداوند کسانی را که ایمان آوردند به خاطر اعتقاد و گفتار ثابتشان هم در دنیا و هم در آخرت ثابت قدم می دارد.

در روایات متعدد آمده منظور، آیه ثابت قدم بودن مؤمن در عالم برزخ است. علامه طبرسی در تفسیر مجمع البیان می گوید:

اکثر مفسرین متفق اند منظور از آخرت در آیه فوق عالم قبر است و آیه در مورد سؤال قبر نازل شده است و این تفسیر از ابن عباس و ابن مسعود نیز نقل شده و از امامان معصوم روایت گردیده است؛ از جمله امیرمؤمنان علیه در ضمن گفتاری فرمود: هنگامی که دو فرشته نکیر و منکر وارد قبر میشوند از مؤمن می پرسند خدا دین و پیغمبرت کیست؟ او در پاسخ گوید: خداوند پروردگار من است و اسلام دین

بودند و وی به جهان دیگر منتقل شده است و در این صورت است که آرزوی حضور لئان و دیدن نعمتهای الهی نسبت به وی، معنی مییابد؛ زیرا در عالم قیامت همه انسانها از اولین و آخرین جمع هستند و این درخواست و تمنا جایی ندارد. از مجموع آیات یاد شده و برخی دیگر از آیات قرآنی چنین استنباط میشود که انسان با مرگ نابود نمیشود بلکه با ، مرگ حیاتی تازه مییابد و به زندگی خود به گونه و در جهانی دیگر با شرایط خاص آن ادامه میدهد قرآن نام آن را برزخ گذارده است.

برزخ در روایات

در منابع حدیثی شیعه و سنی احادیث فراوانی در ارتباط با عالم برزخ و کیفیت زندگی در آن آمده است در این روایات گزارشهای فراوان و گسترده ای درباره حیات برزخی و احوال مجرمان و متقیان ارائه شده است. برخی از بزرگان در این باره ادعای تواتر نموده اند. چنانکه خواجه نصیرالدین طوسی در زمینه عذاب قبر مینویسد: و عذاب القبر واقع بالامکان و تواتر السمع بوقوعه». (طوسی، ۱۳۵۳، ۳۳۷) یعنی عذاب قبر واقعیت دارد؛ زیرا از نظر عقلی ممکن است. دلیلی بر محال بودن آن وجود ندارد و روایات متواتر فراوان نیز از وقوع آن خبر داده است.

من و محمد ه پیامبر من است. آن دو فرشته به او میگویند خداوند تو را در آنچه خشنود است ثابت قدم بدارد»، این است قول خداوند: «يَتَّبِعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا...». آنگاه دری از بهشت به روی قبر او گشوده میشود طبرسی، ۱۴۰۸: ۶/۳۱۴ دو. آیه ۱۲۴ سوره طه: وَمَنْ أَعْرَضَ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى.

و هر کس از یاد من روی گردان، شود زندگی تنگ و پر زحمت خواهد داشت و روز قیامت او را نابینا محسور میکنیم

براساس برخی از، روایات این زندگی سخت مربوط به عالم برزخ است. محمدباقر مجلسی روایتی از امام سجاد نقل میکند که فرمود این زندگی سخت در عالم برزخ است». آنگاه می گوید:

مراد از معیشت ضنک زندگی تنگ و سخت در آیه، فوق عذاب قبر است و مؤید این معنی آن است که قیامت را در آیه بعد از آن ذکر نموده است و بسیاری از مفسران این گونه تفسیر کرده اند و نمیتوان گفت که مراد از معیشت ضنک بدی حال در دنیا است زیرا بسیاری از کافران در دنیا معیشت راحت و گوارایی دارند ولی بسیاری از مؤمنان در دنیا بر خلاف آنها زندگی سختی دارند. علامه طبرسی در مجمع البیان

میگوید گفته شده که منظور از معیشت ضنک عذاب قبر است و این تفسیر از ابن مسعود و ابوسعید خدری و ... نقل شده است. (مجلسی، ۱۴۰۳: ۶/۲۱۵).

سه. آیات ۸۸ و ۸۹ سوره واقعه:

فَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ الْمُقَرَّبِينَ * فَرَوْحٌ وَرَيْحَانٌ وَجَنَّتْ نَعِيمٌ.

اما اگر انسان از مقربان باشد در روح و ریحان در نهایت آرامش و شادمانی و در بهشت پر نعمت است.

امام صادق در تفسیر این آیه میفرماید منظور از روح و ریحان»، آرامش و شادابی در عالم قبر (برزخ است و مقصود از بهشت پرنعمت بهشت آخرت (قیامت) میباشد. (مجلسی، ۱۴۰۳: ۶/۲۱۷)

چهار. آیه ۶۲ سوره مریم:

وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا.

و هر صبح و شام روزی آنها بندگان (صالح) در بهشت مقرر است.

علی بن ابراهیم قمی با استفاده از روایات میگوید:

منظور از این بهشت بهشت در عالم برزخ است که ارواح افراد با ایمان به آن انتقال می یابد چراکه در بهشت جاودان، آخرت صبح و شام وجود ندارد. (قمی ۱۳۶۷: ۱۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۶/۲۱۸).

ب) سایر روایات

دسته دیگری از روایات که میتوان از آنها وجود عالم برزخ را استنباط نمود عبارتند از: یک در حدیثی از پیامبر آمده است القبر اما روضه من ریاض الجنه او حفره من حفر النیران»، (مجلسی، ۱۴۰۳: ۶/ ۲۱۴ و ۲۱۸ این حدیث در منابع شیعی با همین تعبیر از امیر مؤمنان و امام سجّاد نیز نقل شده است. باید گفت مقصود از اینکه قبر باغی است از باغهای بهشت یا گودالی از آتش است همان عالم برزخ است و این نکته ای است که از روایات مربوط به عالم برزخ میتوان به دست آورد. افزون بر این عبارت قبر باغی است از باغهای بهشت یا گودال آتش است حکایت از عذاب و نعمت الهی میکند و اینکه انسان پس از مردن یا از نعمت الهی برخوردار است یا در عذاب گرفتار خواهد بود جز با حیات برزخی معنا ندارد.

دو. پس از پایان یافتن جنگ بدر به دستور پیامبر اجساد کشته شدگان را در چاهی ریختند پیامبر کنار چاه ایستاد و چنین فرمود:

ای اهل چاه آیا آنچه را خدا وعده داده بود دریافتید که حق است، من وعده پروردگارم را حق و قطعی یافتم عده ای گفتند ای رسول خدا، آیا آنان سخن

سه. هنگام بازگشت امیر مؤمنان از جنگ صفین آن حضرت کنار قبرستانی پشت دروازه کوفه ایستاد و خطاب به اهل قبور چنین فرمود:

ای ساکنان دیار وحشت و سرزمین خشک و سوزان شما از ما زودتر به آن جهان رفتید و ما نیز به دنبال شما می آیم به شما بگویم که پس از شما خانه هایتان را دیگران ساکن شدند و همسران شما به ازدواج دیگران درآمدند و اموال شما تقسیم شد. این خبری است که نزد ما بود شما از آنجا چه خبر دارید؟ سپس به یاران خویش فرمود آگاه باشید اگر به آنان اجازه سخن گفتن داده میشد به شما خبر میدادند که بهترین زاد و توشه تقوی و پرهیزکاری است. سید رضی، ۱۳۷۰: ح ۱۳۰).

این احادیث حکایت از آن دارد که انسان پس از مرگ از حیات و زندگی برخوردار است.

می تواند با این جهان ارتباط برقرار کند و احیاناً پاسخگو نیز باشد. البته گرفتن پاسخ آنان اختصاص به گروهی دارد که چشم برزخی آنان باز شده و توانایی دیدن آن حقایق را داشته باشند.

و چهار امام صادق در حدیثی فرمود: به خدا قسم من بر شما از عالم برزخ میترسم». حویزی، ۱۴۱۵: ۵۵۳، ح ۱۲۰

و نیز آن حضرت در حدیث دیگری فرمود: عالم برزخ همان قبر است و آن بهره مندی از ثواب و عقاب مابین دنیا و آخرت است. (همان: ح ۱۲۲)

پنج روایاتی که به گونه های مختلف از سؤال در قبر خبر میدهند و اینکه چه کسانی مورد سؤال قرار میگیرند و از چه چیزهایی سؤال میشود حکایت از آن دارد که انسان پس از مرگ از حیات و زندگی برخوردار است. امام صادق فرمود: لا یسئل فی القبر الا من محض الایمان محضا او محض الکفر محضا و الاخرون یلهون عنهم. (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۱۲ / ۲۶۶).

تنها اشخاصی در قبر مورد سؤال قرار میگیرند که یا مؤمن محض یا کافر محض باشند و سایرین به حال خود رها میشوند. یعنی پرسش و سؤال قبر از کسی است که در حیات دنیوی خویش برای رسیدن به حقیقت تلاش کرده است و به عقاید حقه نائل شده است و در تطبیق عمل خود با آن عقاید کوشیده هرچند در مقام عمل مرتکب خطا شده است و یا از کسی است که به حق توجه نکرده و با آنکه باید جانب حق را میگرفت در اثر هواهای نفسانی آن را نادیده گرفته و انکار نمود. ولی کسانی

که اصطلاحاً از آنان به عنوان مستضعف فکری یاد می شود که در زندگی خویش از رشد لازم و مطلوب فکری برخوردار نبوده اند در قبر مورد سؤال و جواب قرار نمی گیرند و آنچه از روایات استفاده میشود این است که امر آنان موقوف به مشیت و اراده حضرت حق است.

در روایت دیگری امام باقره می فرماید سؤال شدگان در قبر یا مؤمن محض و یا کافر محض هستند. (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۶۰ کلینی (۱۳۸۸: ۳) (۲۳۵) این احادیث و احادیثی از این قبیل فقط از این جنبه مورد توجه قرار گرفته اند که میتولند اصل وجود عالم برزخ را اثبات کند؛ چراکه سؤال و جواب و عذاب و نعمت و ... اثبات کننده وجود چنین جهانی است که اگر چنین عالمی وجود نداشته باشد موارد مذکور در منابع دینی بی معنا خواهد بود.

ویژگی های عالم برزخ

چنانکه گذشت در قرآن کریم نسبت به اصل وجود برزخ سخن به میان آمده است اما به ویژگیها و جزئیات بیشتر در این باره اشاره نشده است از این رو می بایست خصوصیات و حقایق مربوط به آن عالم را در روایات معصومین جستجو نمود. در اینجا با استفاده از روایات به بخشی از

ویژگیها و خصوصیات حیات برزخی اشاره می نمایم:

الف) سؤال قبر

براساس روایات متعدد سؤال «قبر که یکی از ویژگیهای عالم برزخ است مربوط به کسانی است که ایمان خالص یا کفر خالص دارند ولی سایر مردم سؤال قبر ندارند. (بنگرید به کلینی، ۱۳۸۸: ۳/ ۲۳۵) اگرچه سایر مردم سؤال قبر ندارند اما حیات برزخی دارند چنانکه از روایات فهمیده میشود که فشار قبر به عموم مردم (جز) اندکی از اولیای خدا میرسد. ابوبکر حضرمی گوید از امام صادق ده پرسیدیم چه کسانی در قبر از آنها سؤال میشود؟ امام در پاسخ فرمود از کسانی که ایمان خالص یا کفر خالص دارند» (همان ۲۳۷) بعضی معتقدند که این، روایات با روایات بسیاری که در مورد سؤال قبر از عموم مردم نقل شده، تعارض دارد، از این رو گفته شده منظور سؤال خاص است که مخصوص مؤمن خالص و کافر خالص میباشد و یا اینکه مثلاً در مورد اصل، نماز، روزه حج و ولایت از عموم مردم سؤال می شود؛ زیرا مستضعفین فکری و ناآگاهان در مورد جزئیات معذورند. (تویسرکانی، ۳۱ / ۵: ۱۳۷۲).

ب سؤال فرشته نکیر و منکر

براساس روایات بسیار به هنگام مرگ، انسان دو فرشته که به نکیر و منکر نام بردار است به سراغ او می آیند و با طرح سؤالاتی به بازجویی از وی میپردازند در حقیقت با حضور این دو فرشته نخستین دادگاه انسان بعد از مرگ آغاز می گردد.

چگونگی برخورد آنها با انسان براساس میزان ایمان و انحراف او است، چنانکه ابوبصیر از امام صادق پرسید آیا این دو فرشته بر مؤمن و کافر به یک صورت وارد می شوند؟ امام فرمود: نه کلینی، (۱۳۸۸: ۳ / ۲۳۹)

بنابراین پاسخ به سؤالات نکیر و منکر بر اساس روحیه و باطنی است که در دنیا داشته است.

پیامبر اکرم فرمود: ان القبر أول منازل الاخرة فان نجا منه، فما بعده ايسر منه، و ان لم ينج منه

در اینکه چه چیزهایی مورد پرسش قرار می گیرد روایات مختلف است از محتوای روایات چنین بر می آید که برخی پرسشها نظیر پرسشهایی درباره اصول عقاید، کیفیت گذراندن عمر چگونگی کسب درآمد و امثال آن حتمی است.

به عنوان نمونه امام سجاد شه میفرماید: الا و ان اول ما يسألانك عن ربك الذي كنت تعبد و عن نبيك الذي

ارسل اليك و عن دينك الذي كنت تدین به
و عن كتابك الذي كنت تتلوه

آگاه باش اول چیزی که آن دو فرشته
می‌پرسند از خدایی است که او را عبادت
میکردی و پیامبری که به سوی تو فرستاده
شد و دینی که بدان پایبند بودی و کتابی که
آن را تلاوت می‌کردی

ج) فشار قبر

یکی از ویژگیهای عالم برزخ فشار «قبر»
است اما اینکه حقیقت فشار قبر چیست؟
آیا روح انسان تحت فشار قرار میگیرد؟ یا
قلب مثالی؛ یعنی روح و جسم لطیف او
(شبهه عالم خواب؟ یا این که روح با همین
جسد دنیوی رابطه برقرار کرده و خود را در
فشار می‌نگرد؛ بعضی از روایات بیانگر
دیدگاه سوم است چنانکه محمذبقر
مجلسی مینویسد:

وانما السؤال والضغطة في الاجساد
الاصليه وقد يرتفعان عن بعض المؤمنين.
(همان: ۲۷۰)

همانا سؤال قبر، و فشار قبر در
جسد‌های اصلی صورت می‌گیرد، و این
دو برای بعضی از مؤمنین برداشته میشود
بنابراین آنچه قطعی است وجود اصل
«فشار» «قبر» است. این فشار قبر نسبت به
افراد از نظر، مدت چگونگی شدت و

ضعف تفاوت دارد برای عده ای شدید و
برای برخی دیگر ملایم تر است. در برخی
از روایات فشار قبر به عنوان کفاره گناهان
قلمداد شده است چنانکه پیامبر اکرم در
هنگام دفن سعد بن معاذ فرمود: هیچ
مؤمنی نیست مگر اینکه در قبر فشاری
دارد» (همان: ۲۶، ج ۱۶ و ۱۹).

د) رابطه ارواح برزخی با دنیا

یکی از ویژگیهای حیات برزخی ارتباط
مردگان با دنیای مادی است. در روایات
بسیاری آمده است که پس از مرگ رابطه
انسان با دنیا به طور کلی قطع نمیشود بلکه
انسان کم و بیش از وضع این جهان آگاه
است و میتواند با آن ارتباط برقرار نماید تا
آنجا که در منابع حدیثی بخشی با عنوان ان
المیت یزور اهلته» آمده است در روایات
اسلامی این نکته یادآوری شده است که
افراد مختلف با ایمان و بیایمان گاهی به
دیدار اهل خویش می‌آیند چنانکه در
حدیثی از امام صادق آمده است: ان
المؤمن لیزور اهلته فیری ما یحب و یستر
عنه ما یکره، و ان الکافر لیزور اهلته فیری ما
یکره و یستر عنه ما یحب (کلینی، ۱۳۸۸:
۳ / ۳۳۰) مؤمن اهل خویش را زیارت
میکند و آنچه او را خشنود میکند از آنان
میبیند ولی ناخوشایندیها از دید او پنهان

نگاه داشته میشود و کافر به عکس تنها بدیها و ناخشنودیها را مینگرد و خوشیها را نمیبیند و غمگین میشود نتیجه اینکه ارتباط ارواح در عالم برزخ با عالم دنیا به قدری است که آن ارواح از آثار اعمال که در دنیا انجام داده اند و یا از کار خیری که دیگران به نیت آنان انجام می دهند بهره مند می گردند آنچه که موجب نجات انسان در عالم برزخ است اعمال نیک اوست که در دنیا به جا آورده یا دیگران در حق آنان انجام داده‌اند؛ چنانکه امام علیه میفرماید: همانا هر مسلمانی دارای سه دوست است یکی از آنها می گوید: من تا هنگام مرگ با تو هستم و آن مال او است؛ و یکی از آنها میگوید: من تا کنار قبر، دوست تو هستم و آن فرزندان او هستند ولی یکی از آنها می گوید: «لنا معک حیا و میتا من در زندگی و مرگ همواره همراه تو هستیم و آن عمل او است. (صدوق، ۱۳۶۱: ۲۳۲)

و نیز امام صادق می فرماید: شش چیز است که مؤمن پس از مرگ از آن بهره مند میشود: فرزند شایسته ای که برای او استغفار کند؛ قرآنی که مردم آن را بخوانند؛ چاه آبی که حفر نموده و از آن استفاده میشود؛ درختی که نشانده و آب جاری که در اختیار مردم بگذارد و سنت نیکی که بعدا به آن عمل .شود مجلسی، ۱۴۰۳: ۶/

(۲۹۳).

ناگفته نماند همان گونه که انسان در عالم برزخ از اعمال نیک خود بهره مند می شود از آثار اعمال ناشایست خود نیز در این عالم رنج خواهد کشید چنانکه رسول اکرم در حدیثی فرمود: و من سن سنّه سیئه فیعمل بها بعده کان علیه وزره و مثل اوزارهم من غیر ان ینقص من اوزارهم شیئا مجلسی، ۱۴۰۳: ۶/ (۲۹۳) و کسی که سنت ،بدی پدید آورد و پس از مرگش به آن سنت بد، عمل شود، اثر آن سنت و آثار بد عمل کنندگان به آن سنت به او میرسد بی آنکه از آثار بد عمل کنندگان چیزی از آنان کاسته شود.

بهره مندی انسان از دعای خیر دیگران داشتن فرزندان شایسته و خلف صالح، برخورداری انسان در عالم برزخ از آثار سوء یا آثار خیر سنتهای به جا مانده و مانند آن همگی دلیل بر وجود عالم برزخ و حیات برزخی است و این گونه روایات به طور گسترده در منابع روایی فریقین آمده است.

ه) پاداش های اهدایی در برزخ

باید توجه داشت که انجام کارهای نیک :مانند حج، صدقه روزه و ... به نیابت از میت، پاداش و بهره مندی از آن در عالم برزخ برای میت خواهد بود. احادیث

فراولنی وجود دارد که ارواح مؤمنان به واسطه هدایایی که از طرف خویشان و دوستان برای آنها فرستاده میشود، خشنود میگردند. چنانکه از امام صادق می فرماید: ان المیت لیفرح بالترحم علیه و الاستغفار له کما یفرح الحي بالهدیه. (فیض کاشانی ۱۳۸۷: ۸ / ۲۹۲).

میت با طلب رحمت و استغفار برای او خوشحال میشود چنانکه انسان زنده به واسطه هدیه خشنود میگردد و از پیامبر اکرم نیز روایتی به همین مضمون آمده است: ان هدایا الاحیاء للاموات المدعاء والاستغفار. (همان: ۲۹۱).

همانا هدیه زندگان به مردگان دعا و استغفار است.

همچنین امام رضا در روایتی میفرماید: ما من عبد زار قبر مؤمن فقیر علیه «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ» سبع مرات لا

غفر الله له و لصاحب القبر. (همان: ۲۹۰). هیچ مؤمنی نیست که به زیارت قبر مؤمنی برود و سوره لنا انزلناه را هفت بار قرائت کند مگر اینکه خدا او و صاحب قبر را می آمرزد.

(و) تکامل دربرزخ

درباره فلسفه وجود عالم برزخ و ضرورت

آن چند نکته وجود دارد: یک. انسان تا دوران تکامل عالم برزخ را سپری نکند ورود به عالم دیگر برای او میسر نمی شود. آدمی برای نیل به بهشت و جهنم ابدی باید شرایط برزخی را بگذرانند تا در سایه تکامل ذاتی و جوهری جسم و روح مناسب با ابدیت را احراز نمایند.

دو. یکی از فواید عالم برزخ فرصت جبران برخی از اعمال است اگر کسی دینی برعهده دارد می تواند با وصیت و انجام آن از سوی وارثان از خود رفع عقاب نماید.

سه. از روایات استفاده میشود که در عالم برزخ بخشی از کمبودهای معرفتی انسانهای مؤمن جبران میگردد درست است که در عالم برزخ جای عمل صالح نیست ولی میتواند محل معرفت بیشتر باشد چنانکه امام موسی بن جعفر میفرماید: من مات من اولیائنا و شیعتنا و لم یحسن القرآن علم فی قبره لیرفع الله به من درجته، فان درجات الجنة علی قدر آیات القرآن یقال له اقرء و ارق، فیقرء ثم یرقی. (کلینی، ۱۳۸۸: ۲ / ۶۰۶)

هر کس از دوستان و پیروان ما بمیرد و هنوز قرآن را به طور کامل فرانگرفته باشد در قبرش به او تعلیم میدهند تا خداوند بدین وسیله درجاتش را بالا برد؛ چراکه

درجات بهشت به اندازه آیات قرآن، است به او گفته میشود. بخوان و بالا رو، او میخواند و بالا میرود. نتیجه اینکه هر چند در عالم برزخ توانایی بر خطا و ثواب وجود ندارد و آنجا دیگر عالم تکلیف نیست، اما براساس برخی از روایات انسان پس از مرگ نیز میتواند به واسطه داشتن سرمایه هایی از دنیا تغذیه شود و به تکامل و رشد برسد یکی از این سرمایهها سنت حسنه و پی ریزی سیره نیک در جامعه است چنانکه امام حسین از نبی اکرم روایت فرموده است: هر کس سیره و روش خوبی را در جامعه بنیان نهد اجر آن سیره و اجر کسانی که تا قیامت به آن سیره عمل میکنند برای او خواهد بود، بدون آنکه از اجر عاملین به آن چیزی کاسته شود مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۹۳ و ۲۹۴).

همان گونه که اثر سنت حسنه باقی است اثر سیره سیئه نیز ممتد و دامنه دار است. براساس روایات کسی که سنت بدی را در جامعه بنیان نهد و دیگران از او پیروی کنند هر بار که آن سیره مورد عمل واقع شود برای بنیانگذار آن سیره گناه تازه ای ثبت میشود، چنانکه امام باقره می فرماید: هر بنده ای از بندگان خدا روش گمراه کننده ای را بین مردم ایجاد کند برای او گناهی همانند گناه کسانی است که مرتکب

آن عمل شده اند بدون آنکه از گناه عمل کنندگان به آن کاسته شود (همان: ۲/ ۲۴). بنابراین یکی از تفاوت های عالم برزخ و قیامت در این است که پرونده انسان در عالم برزخ تغییر میکند اما در عالم آخرت تغییرناپذیر است.

۱) آگاهی و درک انسان در برزخ

از متون دینی استفاده میشود که با فرا رسیدن مرگ نه تنها شعاع دید و درک انسان کمتر نمی شود بلکه بر وسعت آن افزوده میگردد چنانکه امام علی فرمودند: «مردم خوابند همین که میمیرند بیدار میشوند فیض کاشانی (۱۳۸۷) ۱۷ (۴۲) این فرمایش امام را به دو گونه میتوان معنا کرد: یک: منظور این است که در دنیا چیزهایی است که انسان از آنها غافل است و پس از مرگ متوجه آنها میشود و این عبارت کنایه از هوشیاری بعد از غفلت است.

دو: معنای دیگر که استاد مطهری بیشتر بر آن تکیه دارد این است که درجه حیات بعد از مردن از پیش از مردن کاملتر و بالاتر است. همان طور که انسان در حال خواب از درجه درک و احساس ضعیفی برخوردار است و حالتی نیمه زنده و نیمه مرده دارد و هنگام بیداری آن حیات کاملتر میشود همچنین حالت حیات انسان در

دنیا نسبت به حیات برزخی درجه ای ضعیف تر است و با انتقال انسان به عالم برزخ کامل تر می شود. مطهری، ۱۳۶۴: ۲
۵۲۳/

ح) تمثیل اعمال در برزخ براساس روایات

اعمال هر انسان از لحظه مرگ؛ یعنی در مراحل ابتدایی عالم برزخ، تمثیل و تجسم مییابد و صاحب قبر با چشم برزخی آن را میبیند و تا زمان برپایی قیامت با او خواهد بود. امام صادق که می فرماید: وقتی شخص با ایمان را در قبرش میگذارند دری به رویش گشوده میشود و جایگاه خود را در بهشت میبیند. از آن دری که به عالم غیب گشوده شده صورتی زیبا خارج میشود و شخص با ایمان به او میگوید: تو کیستی؟» که من از تو زیباتر ندیده ام و تا قیامت با تو هستم و از تو جدا نمیشوم هنگامی که شخص کافر را در قبرش میگذارند دری به رویش گشوده میشود و جایگاه خود را در آتش میبیند. سپس از آن درب صورتی زشت و کریه خارج میشود و شخص کافر به او میگوید تو کیستی که من صورتی از تو قبیح تر ندیده ام؟ پاسخ میدهد من عمل بد تو انجام میدادم و زکات و احسان او بر او سایه می افکند و صبر و استقامت او در نقطه ای دورتر از آنها قرار میگیرد آنگاه صبر به نماز و زکات و احسان میگوید مواظب رفیق خود باشید اگر در وقتی شخص با ایمان را در قبرش

میگذارند دری به رویش گشوده میشود و جایگاه خود را در بهشت میبیند. از آن دری که به عالم غیب گشوده شده صورتی زیبا خارج میشود و شخص با ایمان به او میگوید: «تو کیستی؟» که من از تو زیباتر ندیده ام و تا قیامت با تو هستم و از تو جدا نمیشوم هنگامی که شخص کافر را در قبرش میگذارند دری به رویش گشوده میشود و جایگاه خود را در آتش میبیند. سپس از آن درب صورتی زشت و کریه خارج میشود و شخص کافر به او میگوید تو کیستی که من صورتی از تو قبیح تر ندیده ام؟ پاسخ میدهد من عمل بد تو هستم که در دنیا انجام میدادی و نیست ناپاک تو هستم که در دل داشتی و تا قیامت با تو هستم و از تو جدا نمیشوم کلینی، ۱۳۸۸: ۲۴۲/۳ - ۲۴۱)

همچنین امام صادق در حدیثی دیگری میفرماید:

هنگامی که جنازه انسان مؤمن را در میان قبر میگذارند نماز او در جانب راست و زکات او در جانب چپ او می ایستد و احسان او بر او سایه می افکند و صبر و استقامت او در نقطه ای دورتر از آنها قرار میگیرد آنگاه صبر به نماز و زکات و احسان میگوید مواظب رفیق خود باشید اگر در

نجات او در مانده شدید من حاضرم» (همان: ۹۰/۲) ط) شفاعت دربرزخ مطابق روایات، شفاعت اولیای خدا در عالمبرزخ محدود است و ممکن است شفاعتی در کار نباشد. امام صادق در ضمن گفتاری به یکی از شیعیان فرمود:

اما في القيامة فكلکم في الجنة بشفاعه النبي المطاع، او وصي النبي، و لكنني و الله اتخوف علیکم في البرزخ. (همان: ۲۴۲/۳). اما در قیامت همه شما با شفاعت پیامبر که شفاعتش پذیرفته میشود یا با شفاعت وصی پیامبر در بهشت هستید ولی سوگند به خدا در مورد عالمبرزخ در رابطه با شما ترس دارم.

بنابراین میتوان چنین استنباط کرد که موضوع شفاعت در عالمبرزخ منتفی است و انسان با عمل خود دست به گریبان است و نتیجه عمل خوب یا بد خود را میبیند. اما مطابق برخی از روایات و حکایات مانند حکایت سید، حمیری، شاعر حماسه سرای اهل بیت در هنگام مرگ مجلسی ۱۴۰۳: ۶ (۱۷۹) برخی از مؤمنین مورد الطاف خاص

و نجات بخش پیامبر و امامان واقع میشوند که میتوان این الطاف خاص را به عنوان شفاعت آنها یاد نمود در این صورت این سؤال مطرح میشود که این دوگانگی

روایات چگونه قابل توجیه است؟ پاسخ: آنکه در عالمبرزخ شفاعت به طور عموم برای همه نیست ولی شفاعت برای افراد خاص که در دنیا بر اثر تلاشهای صادقانه توانستند گناهان خود را جبران کنند باقی خواهد بود بنابراین آن روایاتی که شفاعت در عالمبرزخ را نفی می کند، منظور شفاعت عمومی همانند شفاعت روز قیامت است و آن روایاتی که الطاف خاص و نجات دهنده اولیای خدا را در عالمبرزخ ثابت مینماید منظور شفاعت آنها در مورد افراد خاص و برجسته است و محدود به حد ویژه ای می باشد.

ی) جایگاه ارواح مؤمنان و مشرکان دربرزخ

در اینکه همه انسانها با مرگ وارد عالمبرزخ میشوند و یا اینکه عالمبرزخ شبیه عالم ماده است اما آثار و عوارض آن را ندارد شکی وجود ندارد اما درباره وجود جایگاه خاص برای ارواح مؤمنان مشرکان خوبان و بدان روایات مختلف است

در روایات آمده است که ارواح مؤمنان در وادی السلام نجف دور یکدیگر جمع می شوند؛ (کلینی، ۱۳۸۸: ۲۴۳/۳) یعنی وادی امن و امنیت که ظهور آن وادی در این دنیا در سرزمین نجف اشرف است که وادی ولایت الهی است. است و نیز امام صادق در حدیثی دیگر فرموده است:

هنگامی که مؤمن از دنیا می‌رود به او گفته می‌شود از غمهای دنیا خلاص شدی، و هم اکنون رسول خدا و علی و فاطمه در پیش روی تو هستند. مجلسی، ۱۴۰۳: (۶/۱۸۴)

در مورد ارواح کفار و مشرکان و گناهکارانی که قابل عفو و بخشش نیستند نیز آمده است که ارواح آنان در وادی برهوت یمن خواهند بود چنانکه امیر مؤمنان که فرمود:

ارواح کفار پس از مرگشان در وادی برهوت گردهم می‌آیند که آن وادی انواع شکنجه و عذابها را در خود دارد. و نیز آن حضرت می‌فرماید:

اگر آنچه مردگان پس از مرگ مشاهده کرده‌اند شما هم می‌دیدید، وحشت می‌کردید و می‌ترسیدید و سخنان حق را میشنیدید و اطاعت می‌کردید، ولی آنچه آنها دیدند از شما پوشیده است اما به زودی پرده‌ها کنار می‌رود و شما نیز مشاهده خواهید کرد سید رضی، ۱۳۷۰: خ (۲۰)

عبارت اگر آنچه مردگان پس از مرگ مشاهده کرده‌اند بیانگر آن است که هنگام مرگ پرده از پیش چشم انسان به کنار می‌رود و او حقایق را به روشنی می‌نگرد. ابن ابی الحدید معتزلی شارح نهج البلاغه می‌گوید

ممکن است مقصود این باشد که همه هنگام مرگ امام علی را ببینند. وی سپس با ذکر اشعاری که مضمون آن را امام علی به حارث همدانی فرموده، می‌گوید:

یا حار همدان من یمت برنی من مؤمن او منافق قبلا یعرفنی طرفه و اعرفه بعینه و اسمہ و ما فعلا

ک- جایگاه متوسطین و مستضعفین دربرزخ

در برخی از روایات به سرنوشت مبهم این افراد تصریح شده که به طور قطع مقصود از آن بیان احوال آنان در قیامت نیست؛ زیرا در آخرت وضعیت همگان روشن می‌شود اما در شرایط برزخی که هنوز محاکمه نشده‌اند آینده آنها روشن نیست در میان انسانها گروهی هستند که به مجرد مرگ به حساب آنها رسیدگی نمیشود بلکه حساب آنان تا قیامت به تأخیر می‌افتد و منوط به امر خدا میگردد که آنان را عذاب کند و یا اینکه گناه آنان را بیامزد قرآن کریم از این گروه به عنوان مرجون لامر الله توبه / (۱۰۶) و مستضعفین (نساء / ۹۷) یاد کرده است.

ل- جایگاه شهدا دربرزخ چنانکه قبلاً:

نیز گذشت از آیات زیادی میتوان حیات و زندگانی شهیدان راه خدا را در عالم برزخ به دست آورد؛ چنانکه می‌فرماید: «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ

أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ» شهدا در عالم
برزخ زنده‌اند و به مقام عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ»
نائل آمده‌اند. قرآن در آیه ای دیگر درباره
خشنودی شهدا میفرماید:

فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ
وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ
خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ
(آل عمران / ۱۷۰)

آنها به آنچه خداوند از فضل خود
داده است خشنودند و نسبت به کسانی که
به آنها ملحق نشده‌اند نیز بشارت می‌دهند
که هیچ ترس و اندوهی بر آنها نیست.

این آیه شریفه افزون بر حیات برزخی
شهیدان به روزی معنوی و ملکوتی آنان
تصریح نموده است. از این آیه رابطه میان
شهدا و بازماندگان آنها در دنیا نیز فهمیده
میشود و شهدا و مؤمنین از این نظر مورد
رضایت پروردگار قرار میگیرند که در
ارتباط با دنیا و بازماندگان از بدیهای آنان
مطلع نمیشوند بلکه خوبیهای آنان را
می‌بینند.

حیات برزخی پیامبر و امام

فرقه وهابیت که به جمود فکری معروف و
از عمق مسائل بی اطلاع اند با تکیه به
ظاهر برخی از آیات قرآن و بدون بررسی و
در نظر گرفتن آیات دیگر بر نفی هرگونه
علم و حیات و آگاهی پس از مرگ حتی از

پیامبر اصرار دارند یکی از دلایل آنها برای
نفی توسل همین ادعاست. آنها معتقدند
که رابطه پیامبر با مردن به طور کلی با دنیا
قطع میشود. آنان به آیاتی از قرآن نظیر آیه
شریفه: «مَا أَنْتَ تُمْسِعُ مَنْ فِي الْقُبُورِ
(فاطر / ۲۲) یعنی تو نمی توانی سخن
خود را به گوش آنها که در قبرها خفته‌اند
برسانی و یا آیه شریفه: «فَإِنَّكَ لَا تُسْمِعُ
الْمُوتَى؛ (روم / ۵۲) تو نمیتوانی سخن
خود را به گوش مردگان برسانی.» استناد
کرده و چنین استنباط کرده‌اند که مردگان
حتی پیامبر مطلقاً چیزی نمیفهمند در
حالی که به آیات بیانگر وجود حیات
برزخی برای همه انسانها توجهی نکرده
اند. پیامبران مانند سایر انسانها از حیات
برزخی برخوردارند و آیات مورد بحث
نشان از عدم درک مردگان به طور طبیعی و
عادی و قطع ارتباط انسان در جهان برزخ
با عالم دنیا دارد جز در مواردی که خداوند
به برقراری ارتباط فرمان دهد از این رو ما
در شرایط عادی نمیتوانیم با مردگان ارتباط
برقرار کنیم به این جهت است که پیامبر در
جنگ بدر دستور داد اجساد کفار در چاهی
افکنده شود آنگاه آنها را صدا زد و فرمود:
آیا شما آنچه را که خدا و رسولش وعده داده
بود به حق یافتید؟ من که آنچه را خداوند
به من وعده داده بود به حق یافتم. در اینجا

خلیفه دوم اعتراض کرد و گفت ای رسول خدا چگونه با اجسادى که روح در آنها نیست، سخن میگوید؟ پیامبر فرمود شما سخنان مرا از آنها بهتر نمیشنوید چیزی که هست آنها توانایی پاسخگویی را ندارند (بنگرید) به، بخاری، ۱۴۱۱، ۵/ ۷۶ - ۶۶)

امام علی نیز هنگامی که از صفین بر میگشت در کنار قبرستانی که پشت دیوار شهر کوفه قرار داشت ایستاد و آنها را مخاطب ساخته سخنانی در ناپایداری دنیا به آنها فرمود. سپس افزود: این خبری است که نزد ماست نزد شما چه خبر است؟ آن حضرت در ادامه فرمود: اگر به آنها اجازه سخن گفتن داده شود به شما خبر میدهند که بهترین زاد و توشه آخرت تقوی است. سید رضی ۱۳۷۰: ح ۱۳۰ آنچه بیان شد دلیل بر این است که مردگان سخنان را میشنوند و قادر بر پاسخگویی هستند اما اجازه پاسخگویی ندارند دلیل دیگر بر شنوایی آنان تلقین «لا اله الا الله» به

مردگان است، چنانکه در روایات آمده است مردگان خود را تلقین لا اله الا الله کنید». (مسلم بن حجاج، ۱۴۰۷: ۲ / ۶۳۱)

از سوی دیگر پیامبر و اولیای الهی با دیگران متفاوتند آنها همانند شهدا بلکه در

صف مقدم بر آنان قرار دارند و زندگان جاویدند و از روزی پروردگار بهره می گیرند و به فرمان خداوند ارتباط خود را با این جهان حفظ می کنند همان گونه که در این جهان تولدایی برقراری ارتباط با مردگان را داشته اند.

از این رو در روایات فراوانی که در منابع روایی فریقین آمده است، نقل شده که پیامبر و امامان سخن کسانی را که از دور و نزدیک به آنها سلام میفرستند، میشنوند و به آنها پاسخ میگویند و حتی اعمال امت بر آنها عرضه میگردد انس بن مالک از رسول خدا نقل میکند که فرمود انبیا در قبرهایشان زنده و نمازگزارند مناوی، بیتا: ۳ / ۱۸۴) نکته دیگر این است که ما در تشهد نماز بر پیامبر سلام میفرستیم و این اعتقاد مورد عمل همه مسلمین است از این رو چگونه ممکن است او را به چیزی که هرگز آن را نمیشنود مخاطب سازیم و دلیلی بر حمل این حقیقت بر مجاز وجود ندارد.

۱. استمرار حیات پس از انتقال از دنیا

از آیات قرآن به روشنی استفاده میشود که مرگ انسان پایان حیاتش نیست بلکه انتقال از حیاتی به حیات دیگر است انسان با مرگ وارد عالم جدیدی میشود که عالیت و

گسترده تر از عالم مادی است؛ چنانکه خداوند متعال می فرماید

اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأُخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ
(زمر / ۴۲)

خداست که وقت مرگ ارواح خلق را می گیرد و آن را که هنوز وقت مرگش فرانسیده در حال خواب روحش را قبض میکند سپس آن را که حکم به مرگش کرده جاننش را نگه میدارد و آن را که حکم به مرگ نکرده به بدنش می فرستد تا وقت معین و این کار نیز ادله قدرت الهی برای اندیشمندان است.

همچنین آیه ۱۶۹ سوره آل عمران بر استمرار حیات در عالمبرزخ دلالت دارد. از آیات دیگر نیز استفاده میشود که این حیاتبرزخی به شهدا اختصاص ندارد، بلکه شامل تمام افراد صالح و مؤمنان مطیع نیز میشود چنانکه خداوند متعال می فرماید:

اللَّهُ وَمَنْ يَطْعُ ۙ وَالرَّسُولَ فَأُولَٰئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَٰئِكَ رَفِيقًا (نساء / ۶۹)

آنان که خدا و رسول را اطاعت کنند

البته با کسانی که خدا به آنان لطف و عنایت کامل فرمود یعنی با پیامبران و صدیقان و شهیدان و نیکوکاران محشور خواهند شد و اینان رفیقان نیکویی هستند.

۲ وجود ارتباط میان حیاتبرزخی و حیات مادی

از مجموع آیات و روایات استفاده میشود که میان حیاتبرزخی و مادی و انسانهای عالمبرزخ و دنیا ارتباط برقرار است بدین معنا که انسانها هنگامی که در عالم مادی آنها را صدا میزنند میشنوند و هنگامی که از آنان سؤال و درخواست میکنند به اذن خداوند متعال جواب میدهند. در ادامه به برخی از این آیات و روایات اشاره میشود

(الف) آیات

خداوند متعال درباره قوم صالح میفرماید:
فَاَخَذْنَهُمُ الرَّجْفَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَاثِمِينَ * فَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رَسُولَ رَبِّي وَنَصَحْتُ لَكُمْ وَلَكِنْ لَا تُحِبُّونَ النَّاصِحِينَ (اعراف / ۷۹ - ۷۸) پس زلزله ای بر آنان آغاز گردید تا آنکه همه در خانههایشان از پای در آمدند. چون علانم عذاب رسید صالح از ایمان قوم ناامید شد و از آن روی گردانید و گفت: ای قوم من از خدای خود ابلاغ رسالت کردم و شما را اندرز دادم و لکن شما ناصحان را دوست نمیدارید

درباره قوم شعیب نیز این گفتگو آمده است. در قرآن آمده است: **وَإِسْأَلْ مَنْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَا أَجَعَلْنَا مِنْ دُونِ الرَّحْمَنِ آلِهَةً يُعْبَدُونَ.** (زخرف / ۴۵)

از رسولانی که پیش از تو فرستادیم بازپرس که آیا ما جز خدای یکتای مهربان خدای دیگری را هم معبود مردم قرار دادیم. همچنین در آیاتی بر انبیای گذشته سلام فرستاده شده است: «سلام علی نوح فی العالمین، سلام علی ابراهیم سلام علی موسی و هارون، سلام علی آل یاسین، سلام علی المرسلین». از این آیات به خوبی دانسته میشود که میان عالم مادی و عالم برزخ ارتباط برقرار است.

ب روایات

پیامبر اسلام ع فرمود: هر مسلمانی بر قبر برادر مؤمنش عبور، کند در حالی که او را در دنیا میشناخته و از او سؤال، کند خداوند روحش را برمی انگیزد تا جواب او را بدهد. ابن قیم جوزیه بیتا (۹)

بیهقی از سعید بن مسیب نقل میکند ما با علی بن ابی طالب به قبرستان مدینه وارد شدیم، حضرت ندا داد ای اهل قبرستان سلام و رحمت خدا بر شما باد، آیا از خبرهای خود بر ما میگویید یا ما شما را خبر دهیم؟

سعید می گوید: صدایی شنیدیم که در جواب گفت و علیکم السلام و رحمة الله و برکاته یا امیرالمؤمنین خبر ده ما را از آنچه اتفاق افتاد علی فرمود اما زنان شما به همسری دیگران در آمدند، اموال شما تقسیم شده و اولاد شما نیز در زمره ایام در آمدند. ساختمانهایی که بنا کردید دشمنانتان در آنها ساکن شدند این خبرهایی است که نزد ماست خبرهایی که نزد شماست چیست؟ سعید میگوید مردهای به صدا در آمد و گفت هر آینه کفنهای پاره شد، موها ریخت پوست ها از بدن جدا شد حذقه ها بر صورتها ریخت و از بینها چرک بیرون آمد. آنچه را فرستاده بودیم یافتیم و آنچه را به جا گذاردیم خسارت دیدیم (موسی محمد علی، ۱۴۰۵: ۸).

نتیجه گیری

حیات برزخی یا جهان پس از مرگ و مراحل مختلف آن از مهمترین آموزه های دینی است که بدون راهنمایی و حی مسائل آن برای انسان غیر قابل دسترسی است و اندیشه انسان به بسیاری از مسائل آن راه ندارد از این رو حیات پس از مرگ از مشکل ترین مسائل بشری در طول تاریخ است و بشر از دیرزمان تلاش کرده تا سرنوشت

پس از مرگ خویش را دریابد و پاسخی روشن به حس کنجکاو خود از فرجام کار جهان بدهد و همواره این سؤال مطرح بوده است که آیا با مرگ شعله زندگی انسان برای همیشه خاموش میشود و یا با مرگ حیات دیگری که باشکوه تر از حیات دنیوی است، آغاز میگردد؟ یکی از مهمترین آموزههای دینی حیات برزخی یا جهان پس از مرگ و مراحل مربوط به آن است. از دیدگاه دین مرگ پایان زندگی نیست بلکه آغاز مهمترین حوادث و رویدادهاست بر این اساس بررسی عالم برزخ و اثبات آن از نظر عقل و برهان و آیات و روایات در خور دقت و تأمل است. در این مقاله با استفاده از آیات و روایات به بررسی اجمالی عالم برزخ و حقایق و ویژگیهای آن مانند تکامل تمثّل شفاعت و ارتباط ارواح با دنیا پرداخته شد.

ملاحظات اخلاقی:

حامی مالی: این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان های تأمین مالی دریافت نکرده است.

تعارض منافع: طبق اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.

برگرفته از پایان نامه/رساله: این مقاله برگرفته از رساله/پایان نامه نمی باشد.

منابع

- الاعتقاد، صیدا، مطبعة العرفان.
- ابن ابی الحديد، ۱۴۱۸، ق، شرح نهج البلاغه، بيروت، دار الكتب العلميه.
 - ابن فارس، احمد ۱۴۰۴، ق، مقاييس اللغة، قم، مكتب الاعلام الاسلامي
 - ابن قيم جوزيه محمد بن ابی بكر، بی تا الروح في الكلام على ارواح الاموات و الاحياء، بيروت، دار الفكر العربي
 - بخاری، محمد بن اسماعيل، ۱۴۱۱ق، صحيح بخاری، بيروت، دار الفكر.
 - تويسرکاني محمد نبی بن احمد، ۱۳۷۲ لنالی الاخبار، قم، علامه
 - حویزی علی بن، جمعه ۱۴۱۵، ق، تفسير نور الثقلين، قم، مؤسسه اسماعيليان.
 - سيد رضى ۱۳۷۰ نهج البلاغه ترجمه مصطفى رحيمي، نيا تهران، انتشارات اسلامى صدوق، محمد بن علی بن بابويه، ۱۳۶۱، معانى الاخبار، قم، جامعه مدرسين.
 - طباطبائی، سيد محمد حسين، ۱۴۱۷، ق، الميزان في تفسير القرآن، تهران، دار الكتب الاسلاميه
 - طبرسى، فضل بن حسن، ۱۴۰۸، ق، مجمع البيان، بيروت، دار المعرفه
 - طوسى، محمد بن حسن ۱۳۸۳، التبيان في تفسير القرآن، نجف، مكتبه الامين
 - طوسى، نصير الدين، ۱۳۵۳، ق، تجريد
 - فيض كاشانى ملا محسن، ۱۳۸۷، محجه البيضاء، قم، دفتر انتشارات اسلامي.
 - قمى، على بن ابراهيم ۱۳۶۷، تفسير قمى، قم، دار الكتاب
 - كلينى رازى محمد بن يعقوب ۱۳۸۸، ق، كافى، تهران، دار الكتب الاسلاميه
 - مجلسى، محمد باقر، ۱۴۰۳، ق، بحار الانوار، بيروت، دار احياء التراث العربي.
 - محمدى اشتهااردى، محمد، ۱۳۷۳، عالم برزخ در چند قدمى ما، قم، مؤسسه انتشارات نبوى
 - مسلم بن حجاج، ۱۴۰۷، ق، صحيح مسلم، بيروت، دار الكتاب العربي.
 - مطهرى، مرتضى ۱۳۶۴، مجموعه آثار، قم، انتشارات اسلامي
 - موسى محمد على ۱۴۰۵، حقيقه التوسل و الوسيله، بيروت، عالم الكتب.